

ANALIZA WYDATKÓW GOSPODARSTW DOMOWYCH NA EDUKACJĘ W KONTEKŚCIE REFORMY EDUKACYJNEJ W POLSCE¹

1. Wprowadzenie

W kontekście reformy edukacyjnej, która została wprowadzona w Polsce w 1999 roku, istotne jest badanie tego, jak kształtowały się i zmieniały wydatki na edukację gospodarstw domowych. W tym względzie ważne jest zastosowanie zarówno socjologicznej, jak i ekonomicznej perspektywy. Aby w pełni ukazać strukturę budżetów gospodarstw domowych w zakresie wydatków na edukację, trzeba odwołać się do badań Centrum Badania Opinii Społecznej, danych z Diagnozy Społecznej oraz danych z badań Budżetów Gospodarstw Domowych². Celem artykułu jest określenie, jakie informacje można na ten temat znaleźć na podstawie danych zastanych. Pokazujemy też wyniki analiz wybranych danych i to, jak można analizy takie prowadzić. Analizowano z trzech punktów widzenia. Po pierwsze, ważna była wielkość wydatków na edukację w ogóle i porównanie jej do wydatków na inne cele. Po drugie, analiza uwzględniała fakt, czy dane gospodarstwo w ogóle poniosło jakiś koszt na edukację (szczególnie w rozróżnieniu typu biologiczno-społecznego). Po trzecie, wyniki zostały pogłębione analizą wybranych istotnych zmiennych społeczno-ekonomicznych, które są powiązane

¹ Por. *Educational Expenditure Patterns in the Context of Education Reform in Poland*, [w:] *Selected Research Papers in Education, Labour Market and Criminology*, ed. J. Bacher, J. Górniak, M. Niezgoda, Vol. 1, Trauner Verlag Universitat, Linz 2009. Niniejszy artykuł jest zaktualizowaną i poszerzoną wersją tego artykułu.

² Dane z różnych badań prowadzone były w różnych latach. W przypadku badań CBOS dane dotyczą lat 1997–2008, Diagnozy Społecznej – lat 2000, 2003, 2005 i 2007. Z kolei analizy danych z Budżetów Gospodarstw Domowych dotyczą lat 1998–2003 i w ramach uzupełnienia – 2007 roku. Ze względu na zmiany kategorii wydatków edukacyjnych w badaniach GUS bezpośrednie porównania między latami nie zawsze były możliwe, jednak dla celów artykułu dostępne dane okazały się wystarczające.

z faktem wydatkowania pieniędzy na edukację. Na koniec warto podkreślić, że celem ogólnym artykułu jest też zwrócenie uwagi na ograniczenia i możliwości prowadzenia takich analiz w przyszłości.

2. Dotychczasowe podejścia teoretyczne i badania

2.1. Analiza zmian w kontekście reformy edukacyjnej

Transformacja ekonomiczna, jaka rozpoczęła się w Polsce w 1989 roku, wiązała się z możliwościami wprowadzenia prywatnej edukacji na każdym z poziomów nauczania, co doprowadziło do tego, że powstały prywatne (społeczne) szkoły podstawowe, szkoły średnie i uczelnie wyższe. Z kolei w 1999 roku wprowadzono zmiany, które ustanowiły nowy porządek edukacyjny w zakresie struktury organizacyjnej – mowa o poziomie gimnazjum między szkołą podstawową a średnią.

Mając na uwadze zmiany, jakie dokonały się w polskim systemie edukacyjnym, zwiększające odpowiedzialność rodziców za edukację dzieci, można założyć, że reforma mogła wpłynąć na zmiany obowiązujących wzorów wydatkowania pieniędzy na cele edukacyjne polskich gospodarstw domowych. Przykładowo, pokonywanie kolejnych szczebli wiąże się z koniecznością osiągania dobrych wyników, które niekoniecznie są zasługą jedynie bezpłatnej edukacji w szkołach publicznych, ale też pokłosem prywatnej edukacji (także w ramach korepetycji czy zajęć dodatkowych). Jak dotychczas, nie ma jednak powszechnej zgody wśród przedstawicieli dyscyplin akademickich, jakie konsekwencje miała i będzie mieć reforma z 1999 roku (por. Auleytnier 1999; Niezgoda 1998, 1999, 2002; Konarzewski 1998, 2001, 2004). Co więcej, dyskusje i badania koncentrują się na pytaniu o to, czy reforma edukacyjna zmniejszyła nierówności społeczne, a nie na konsekwencjach dla budżetów gospodarstw domowych. Jest to zrozumiałe, bowiem reformą było wprowadzenie rozwiązań gwarantujących równe szanse dla dzieci i młodzieży na wszystkich poziomach edukacji. Nierówności wiążą się jednak z kapitałem, jakim dysponują gospodarstwa, zatem uchwycenie aspektu ekonomicznego jest równie ważne dla dyskusji.

W kontekście analiz społecznych podkreśla się, że w poprzednim systemie próg selekcji edukacyjnej ulokowany był między szkołą średnią a wyższą (zob. Niezgoda 2002). Selekcja polegała na tym, że w bogatszych gospodarstwach rodzice mogli sobie pozwolić na dodatkowe wydatki na cele edukacyjne (korepetycje, lekcje prywatne itp.). Taka sytuacja zwiększała szanse edukacyjne uczniów z zamożniejszych rodzin, ponieważ mieli oni okazję być lepiej przygotowani do egzaminów na studia wyższe, przy założeniu, że wszystkie inne czynniki są podobne. Po reformie natomiast, już na poziomie szkoły podstawowej i gimnazjum

rozpoczęła się konkurencja o lepszą pozycję, o przyjęcie do lepszej szkoły. Miało to być pochodną funkcjonowania sfery prywatnej w edukacji zapoczątkowanej w 1989 roku oraz inwestycji niektórych rodziców w doksztalcenie pozaszkolne swoich dzieci.

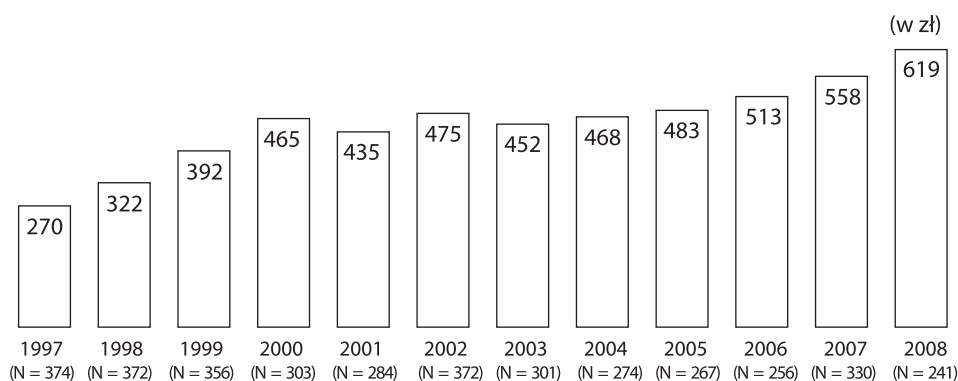
Interesujące wyniki w tej kwestii prezentuje także J. Auleytner (1999) – dotyczą one co prawda sytuacji sprzed reformy, ale są równie ważne dla analizy dalszych wydarzeń. Auleytner podkreśla, że bariery edukacyjne generowane są przez następujące czynniki: miejsce życia (miasto/wieś), koszt edukacji (głównie koszt studiów wyższych), ubóstwo rodziny powodujące niemożność uiszczenia opłat za szkołę czy poniesienia innych kosztów związanych z edukacją, liczba dzieci w rodzinie (im jest większa, tym trudniej jest pokryć wydatki związane z edukacją). Wpływ tych czynników należy poddawać eksploracji także w okresie po 1999 roku.

Brakuje jednak analiz pozwalających na sprawdzenie, czy owe nierówności mają miejsce także po reformie edukacyjnej. Tym samym brakuje odpowiedzi na pytanie, czy reforma odniosła sukces pod tym względem, czy też nie. Dlatego głównym celem analiz prezentowanych w niniejszym artykule jest uzupełnienie wiedzy na ten temat i porównanie sytuacji sprzed reformy i po reformie w 1999 roku. Jednakże ważne jest nie tyle uzupełnienie od strony oceny systemu, ale z punktu widzenia ekonomicznego – z tego względu pogłębionemu badaniu zostały poddane w szczególności budżety gospodarstw domowych i ich wydatki na edukację oraz dane dotyczące wydatków na edukację gromadzone w ramach Diagnozy Społecznej.

2.2. Badania dotyczące wydatków edukacyjnych Centrum Badania Opinii Społecznej

Jedynym źródłem wyników badań, które podejmuje analizowany problem w sposób najbliższy zastosowanemu w niniejszym artykule, jest publikacja podsumowująca badania Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) z lat 1997–2008 (Wciórka 2008). W badaniach dotyczących aktualnych problemów i wydarzeń pytano dorosłych mieszkańców Polski, którzy mieli dzieci uczęszczające do szkoły, o wielkość wydatków na edukację. Brano pod uwagę wielkość wydatków na początku roku szkolnego oraz planowane finansowanie zajęć pozaszkolnych.

W tabeli 10 omawianej publikacji (Wciórka 2008: 9) podany jest odsetek osób deklarujących, że ich dziecko (lub dzieci) w wieku szkolnym będzie (będą) uczęszczały na zajęcia pozaszkolne, z uwzględnieniem rodzaju tych zajęć. Można zauważyć pewną niewielką, kilkuprocentową fluktuację wartości procentowych, ale zasadniczo od 1997 roku niewiele się zmieniło, w tym także w zakresie kursów przygotowawczych, korepetycji, będących przedmiotem analiz, prezentowanych w dalszej części artykułu. Mogłoby to świadczyć o tym, że reforma nie miała wpływu na te wydatki.

Rysunek 1. Średnie wydatki rodziców związane z rozpoczęciem roku szkolnego w przeliczeniu na jedno dziecko w wieku szkolnym

Źródło: Wciórka 2008: 2.

Innym ważnym dla naszych analiz wynikiem jest fakt, że od 1997 roku wzrosła średnia kwota wydawana na jedno dziecko na początku roku szkolnego (zob. rysunek 1). Kwota wzrastała do czasu reformy, tuż po reformie była mniej więcej na podobnym poziomie, dopiero po 2005 roku zaczęła ponownie rosnąć. Wzrost tej wartości trudno wytłumaczyć inflacją czy wzrostem standardu życia – to raczej długoterminowy efekt wprowadzonej reformy edukacyjnej w 1999 roku, ponieważ trudno wiązać ten wzrost bezpośrednio z faktem wstąpienia Polski do UE w 2004 roku. W każdym razie nieznormalizowane wielkości wydatków są trudne do analizowania zmian zachodzących na przestrzeni 10 lat. W naszej analizie skupiliśmy się zatem nie na wartościach wydatku, a na strukturze wydatków, rozumianej jako: 1) rozkład procentowy wielkości wydatków w stosunku do wydatków ogółem, oraz, w dalszej kolejności, 2) rozkład procentowy charakterystyk gospodarstw pod względem wydatkowania pieniędzy na edukację.

Wyniki badań CBOS są ważnym wkładem w wypełnienie luki informacyjnej, jednakże dotyczą tylko części wydatków i tylko wydatków na dzieci w wieku szkolnym. Dlatego też w niniejszym artykule nacisk położony jest na całość wydatków na cele edukacyjne. Warto podkreślić, że badania CBOS prowadzone były na małych próbach, zatem złożone analizy na danych surowych nie są możliwe, i dlatego zaprezentowane zostały tylko wyniki opublikowane w raporcie.

3. Inne szczegółowe dane dotyczące wydatków na edukację w gospodarstwach domowych

Dostępne są dwa źródła danych, których można użyć do eksploracji zagadnienia wydatków na edukację i analizę sytuacji sprzed i po reformie, a mianowicie: Diagnoza Społeczna (dalej: DS) oraz Badania Budżetów Gospodarstw Domowych (dalej: BBGD), z czego tylko te drugie zawierają dane dotyczące rzeczywistych wydatków na różnych poziomach edukacji. Prezentujemy jednak najpierw wyniki analiz danych DS, aby uzupełnić obraz o kontekst analizowanego problemu. Dane z BBGD nie zawierają bowiem ocen czy opinii dotyczących wydatków na edukację czy wprost – reformy edukacyjnej, stąd tylko kombinacja obu źródeł pozwala na pełne omówienie analizowanego problemu w wymiarze obiektywnym i subiektywnym.

3.1. Diagnoza Społeczna

DS stanowi unikatowe źródło łączące obiektywne i subiektywne dane dotyczące wydatków na edukację i opinie o efektach reformy. W bazie danych z lat 2000, 2003, 2005 i 2007 dostępne są informacje m.in. o wielkości wydatków na wybrane cele edukacyjne (por. tabela 1), rezygnacji z wydatków na różne cele edukacyjne, oceny reformy oświaty, zmiany szkoły ze względu na przyczyny finansowe. Prezentujemy niniejszym wyniki analizy danych dotyczących sumy wydatków na cele edukacyjne, faktu wydatkowania pieniędzy na konkretny cel, oceny reformy edukacyjnej i korzystania z wybranych usług edukacyjno-rekreacyjnych oraz wpływu na nie takich czynników jak klasa wielkości miejscowości zamieszkania oraz sytuacji materialnej gospodarstwa. Wszystkie zależności analizowane były także w zakresie zmian, jakie zaszły w latach 2000–2007.

Na poziomie globalnym struktura sumy wydatków ogółem wszystkich gospodarstw oraz odsetek gospodarstw, które wydatkują pieniądze na te cele, nie uległy zmianie w latach następujących po reformie (zob. tabela 1 i 2). Z uwzględnionych w badaniu wydatków gospodarstwa domowe wydają najwięcej na podręczniki (około 30% wydatkowanych pieniędzy na cele edukacyjne w danym roku), w dalszej kolejności na: dojazdy do szkoły (12–13%), komitet rodzicielski (9–10%), wyposażenie szkolne (8–9%), czesne (7–9%), zajęcia dodatkowe (7–8%) i imprezy pozaszkolne (7%). Dominująca większość gospodarstw, które wskazały, że wydatkują jakąkolwiek kwotę na którykolwiek cel, wydaje je głównie na zakup podręczników (około 94% gospodarstw) i komitet rodzicielski (90–91%), większość wydaje też na imprezy szkolne (67–69%) i pozaszkolne (66–67%), nieco mniej niż połowa na wyposażenie szkolne i dojazdy do szkoły.

Tabela 1. Struktura budżetu gospodarstw domowych według celów edukacyjnych w latach 2000–2007

Wydatki edukacyjne w tym (% w kolumnie)	2000	2003	2005	2007
czesne	8,5	8,8	8,0	6,6
komitet rodzicielski	9,5	9,3	9,8	10,2
imprezy szkolne	5,0	4,9	5,3	5,7
wyposażenie szkolne	8,9	8,4	8,8	8,9
zajęcia dodatkowe	8,2	7,9	7,6	7,3
imprezy pozaszkolne	6,9	6,6	6,5	6,6
dojazdy do szkoły	12,1	12,3	12,3	12,7
zakup podręczników	29,9	30,6	30,9	31,1
zakwaterowanie poza domem	2,0	2,4	1,8	2,0
korepetycje	5,5	5,3	5,6	5,1
inne cele	3,4	3,6	3,7	3,8
Liczba przebadanych gospodarstw	N = 3005	N = 3953	N = 3910	N = 5532

Źródło: opracowanie własne (dane: DS 2000, 2003, 2005 i 2007).

Uwaga: Sumowanie do 100% w kolumnie.

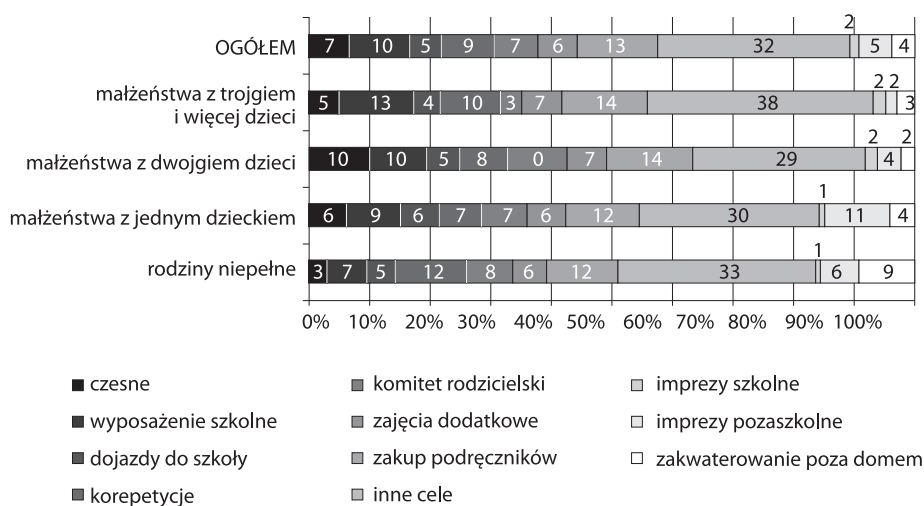
Tabela 2. Odsetek gospodarstw, które wydatkowały jakąkolwiek kwotę na dany wydatek edukacyjny spośród wydających na edukację dzieci

Wydatek na (% w danym roku)	2000	2003	2005	2007
czesne	9	9	8	7
komitet rodzicielski	90	90	91	91
imprezy szkolne	68	67	69	69
wyposażenie szkolne	44	43	45	44
zajęcia dodatkowe	26	26	25	25
imprezy pozaszkolne	67	66	67	67
dojazdy do szkoły	42	41	40	40
zakup podręczników	94	93	94	94
zakwaterowanie poza domem	3	3	3	3
korepetycje	12	12	12	12
inne cele	17	16	17	16
Liczba przebadanych gospodarstw	N = 1153	N = 986	N = 781	N = 559

Źródło: opracowanie własne (dane: DS 2000, 2003, 2005 i 2007).

Nie jest oczywiście tak, że wszystkie gospodarstwa wydają pieniądze w ten sam sposób (zob. rysunek 2 i 3). Na przykładzie lat 2000 i 2007 można pokazać różnice między wybranymi typami gospodarstw oraz zmiany w zakresie struktury wydatków na edukację. Biorąc pod uwagę małżeństwa z jednym, dwojgiem lub trojgiem i więcej dzieci oraz rodziny niepełne, nasuwa się kilka wniosków. Małżeństwa z dużą liczbą dzieci relatywnie mniej wydają na zajęcia dodatkowe czy korepetycje w porównaniu do małżeństw z mniejszą liczbą dzieci. Różnica ta w przypadku zajęć dodatkowych zwiększyła się między 2000 a 2007 rokiem. W 2007 roku małżeństwa z jednym dzieckiem wydały relatywnie więcej swojego budżetu na edukację właśnie na opłacenie czesnego. W ciągu siedmiu lat zwiększył się też udział wydatków na podręczniki w przypadku kategorii rodzin niepełnych. Zasadniczo jednak zmiany w czasie są relatywnie niewielkie w porównaniu do utrzymujących się różnic między gospodarstwami.

Drugim czynnikiem różnicującym strukturę wydatków na edukację, obok typu gospodarstwa, jest klasa miejscowości zamieszkania (zob. tabela 3). Wydatki gospodarstw wiejskich są zdecydowanie różne od pozostałych, mniejszą część budżetu wydaje się tu na czesne czy zajęcia dodatkowe, natomiast większą na komitet rodzicielski, dojazdy do szkoły i zakwaterowanie poza domem. Wszystkie wydatki, które zaklasyfikować można jako dodatkowe, „nie-niezbędne”, czyli imprezy, zajęcia dodatkowe i korepetycje, nie stanowią dużej części budżetów tych gospodarstw.

Rysunek 2. Struktura wydatków według typów gospodarstw w 2000 roku

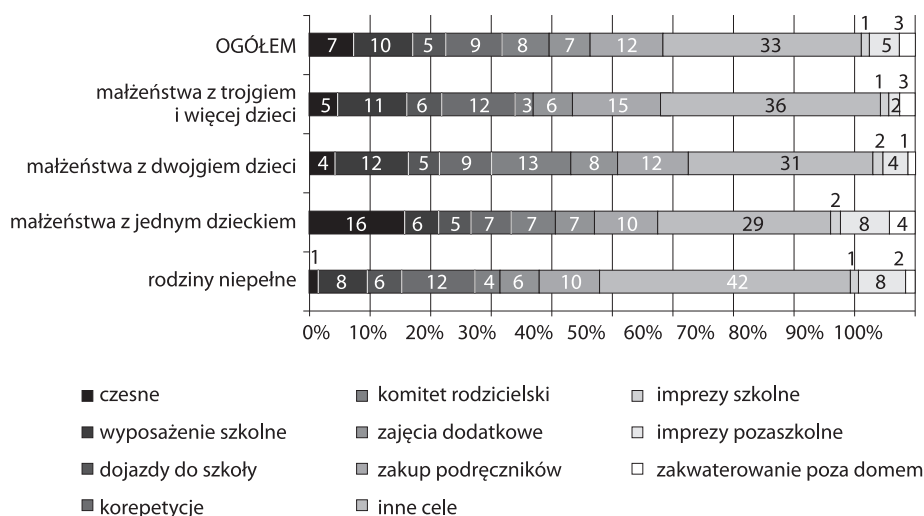
Źródło: opracowanie własne (dane: DS 2000).

Tabela 3. Struktura wydatków na edukację gospodarstw według klasy wielkości miejscowości zamieszkania w 2000 i 2007 roku (w tysiącach)

Rok 2000 (% w kolumnie)	500+	200–500	100–200	20–100	20 i mniej	wieś	ogółem
czesne	12	20	6	9	9	4	8
komitet rodzicielski	8	6	11	9	8	12	10
imprezy szkolne	7	5	4	5	5	4	5
wyposażenie szkolne	7	9	9	8	10	9	9
zajęcia dodatkowe	15	14	8	8	9	3	8
imprezy pozaszkolne	8	5	10	7	7	6	7
dojazdy do szkoły	10	9	8	7	8	18	13
zakup podręczników	24	26	34	33	34	30	31
zakwaterowanie poza domem	0	0	2	0	2	4	2
korepetycje	7	4	4	9	6	4	5
inne cele	3	2	3	4	2	5	4
Liczba gospodarstw	N = 84	N = 88	N = 76	N = 198	N = 156	N = 394	N = 996
Rok 2007 (% w kolumnie)	500+	200–500	100–200	20–100	20 i mniej	wieś	ogółem
czesne	7	11	8	14	3	4	7
komitet rodzicielski	8	7	9	9	8	13	10
imprezy szkolne	10	6	5	5	6	5	6
wyposażenie szkolne	6	9	10	8	12	8	9
zajęcia dodatkowe	10	13	14	6	10	4	7
imprezy pozaszkolne	6	7	10	8	8	5	7
dojazdy do szkoły	12	11	5	6	9	18	13
zakup podręczników	25	29	34	34	37	30	31
zakwaterowanie poza domem	0	0	0	0	1	4	2
korepetycje	10	5	1	6	5	4	5
inne cele	5	1	3	3	1	5	4
Liczba gospodarstw	N = 45	N = 54	N = 40	N = 100	N = 96	N = 222	N = 557

Źródło: opracowanie własne (dane: DS 2000 i 2007).

Dane dotyczące struktury wydatków w złotych pokazują tylko jeden wymiar analizy. Drugi wymiar uwzględnia to, czy wśród danych kategorii gospodarstw większy czy mniejszy jest odsetek gospodarstw wydających pieniądze na daną kategorię wydatków edukacyjnych. Głównymi czynnikami różnicującymi gospodarstwa pod tym względem jest sytuacja materialna gospodarstwa oraz

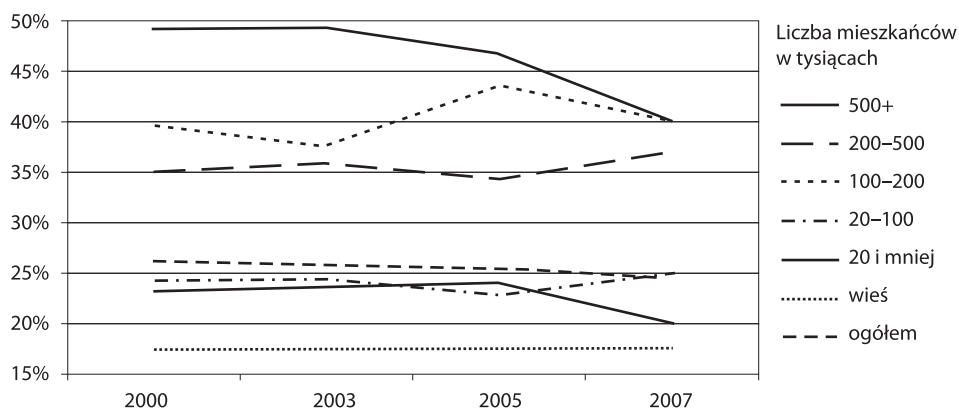

Rysunek 3. Struktura wydatków wg typów gospodarstw w 2007 roku

Źródło: opracowanie własne (dane: DS 2007).

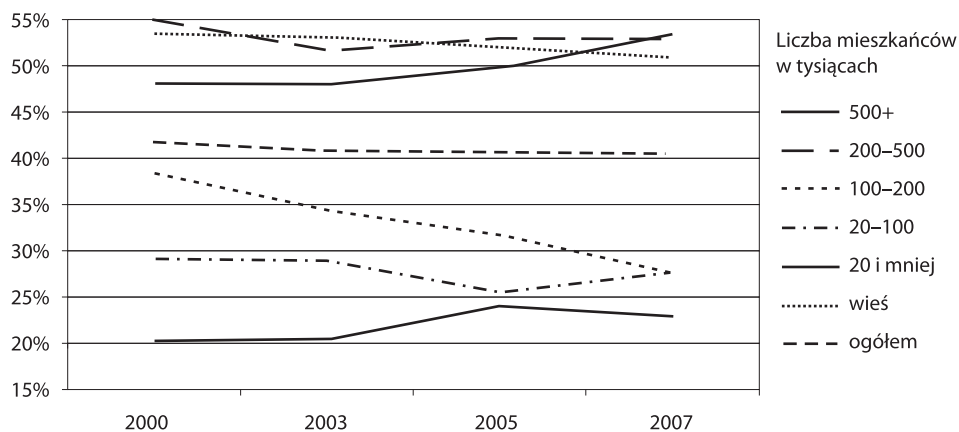
klasa miejscowości zamieszkania. Ponieważ wpływ tych dwóch czynników jest niezależny, zaprezentowany zostanie oddzielnie. Warto jednak na wstępie podkreślić zmianę, jaka zaszła w ciągu siedmiu lat w zakresie wpływu tych czynników. W przypadku zajęć dodatkowych, imprez pozaszkolnych i dojazdów do szkoły to właśnie klasa wielkości miejscowości zamieszkania miała i ma silny wpływ różnicujący. Jednakże analogiczny wpływ sytuacji materialnej uległ zmianie. Po raz pierwszy w 2007 roku sytuacja materialna gospodarstwa nie jest głównym czynnikiem różnicującym gospodarstwa pod względem wydatków edukacyjnych. Ponadto już od 2003 roku ocena sytuacji ekonomicznej nie różnicuje gospodarstw w sposób istotny statystycznie pod względem opłat za dojazd członków gospodarstwa do szkoły.

Klasa wielkości miejscowości zamieszkania generuje największe różnice w zakresie odsetka gospodarstw opłacających: zajęcia dodatkowe (rysunek 4), imprezy pozaszkolne (tu mamy do czynienia z podobnym wzorem zależności, jak w przypadku zajęć dodatkowych), dojazdy do szkoły (rysunek 5), oraz korepetycje (tabela 4). W przypadku zajęć dodatkowych w 2000 roku istniała duża dysproporcja między miejscowościami o różnej wielkości; im większe miasto pod względem liczby mieszkańców, tym większy odsetek gospodarstw opłacających przedstawione wydatki. W 2007 roku z kolei w większych miejscowościach, tzn. liczących ponad 200 tysięcy mieszkańców, można zaobserwować podobny udział gospodarstw wydających na ten cel i dysproporcja pojawia się tylko między większymi a mniejszymi miejscowościami i wsią. Nieco inaczej przedstawia się

Rysunek 4. Odsetek gospodarstw opłacających zajęcia dodatkowe w zależności od klasy wielkości miejscowości zamieszkania w latach 2000–2007

Źródło: opracowanie własne (dane: DS 2000, 2003, 2005 i 2007).

Rysunek 5. Odsetek gospodarstw opłacających dojazd do szkoły w zależności od klasy wielkości miejscowości zamieszkania w latach 2000–2007

Źródło: opracowanie własne (dane: DS 2000, 2003, 2005 i 2007).

sytuacja dojazdów do szkoły. W tym przypadku to największa część gospodarstw z największych miejscowości i wsi ponosi tego typu koszty. Jeżeli chodzi o zakwaterowanie poza domem, to w 2007 roku koszty takie ponoszą głównie gospodarstwa ze wsi i najmniejszych miejscowości, w roku 2000 wydatek ten ponosiły też gospodarstwa z miejscowości z 100–200 tysiącami mieszkańców. I wreszcie w cią-

Tabela 4. Odsetek gospodarstw opłacających korepetycje w zależności od klasy wielkości miejscowości zamieszkania w roku 2000 i 2007 (w tysiącach)

(% gospodarstw w danym roku)	500+	200–500	100–200	20–100	20 i mniej	wieś	ogółem
2000	16	17	11	14	15	8	12
2007	20	23	7	12	14	8	12

Źródło: opracowanie własne (dane: DS 2000 i 2007).

gu siedmiu lat zwiększyły się dysproporcje w zakresie wydatków na korepetycje. Tuż po reformie różnice między typami miejscowości były rzędu kilku procent. W ciągu siedmiu lat w mniejszych miejscowościach i na wsi odsetek ten spadł, natomiast w miastach powyżej 200 tysięcy mieszkańców wzrósł, zatem różnica między wsią a największymi miastami jest obecnie rzędu 12–13%.

Drugi z omawianych czynników – sytuacja materialna gospodarstwa będąca przybliżoną oceną poziomu dochodu – różnicuje gospodarstwa, które ponoszą koszty na edukację. Polega to na tym, że im gorsza jest ocena, tym mniejszy jest udział gospodarstw ponoszących dane koszty, ale z wyjątkiem zakupu podręczników. tabela 5 pokazuje szczegółową strukturę wydatków oraz przemiany, jakie zaszły w ciągu siedmiu lat po reformie edukacyjnej. Największe różnice zarówno w 2000, jak i w 2007 roku dotyczyły zajęć dodatkowych. Niezmiennie w zakresie zakupu podręczników – im gorsza sytuacja, tym mniejszy procent gospodarstw, które kupują podręczniki (co oznacza zapewne konieczność wypożyczania podręczników lub pozyskania za darmo używanych), ale w grupie najbiedniejszych gospodarstw wszystkie wydatkują jakąś kwotę na podręczniki.

Oprócz informacji o strukturze wydatków warto zaprezentować wyniki analizy oceny reformy edukacyjnej i jej efektów, jaką formułowali reprezentanci gospodarstw domowych. Różnice w tym zakresie pojawiają się głównie w przypadku różnych typów miejscowości. Reprezentanci gospodarstw z mniejszych miast, ale nie ze wsi uważają, że reforma coś zmieniła, jednocześnie ci z ponad połowy gospodarstw z największych miejscowości nie mają zdania na ten temat. Z kolei zarówno respondenci z gospodarstw z mniejszych miast, jak i ze wsi deklaruowali w 2000 roku, że wzrosną wydatki na kształcenie. Początkowo osoby z mniej zamożnych domów obawiały się wzrostu kosztów reformy. Jednakże w kolejnych latach, aż do 2007 roku, zależność ta nie utrzymała się, choć ciągle sytuacja materialna jest mocno skorelowana z faktem, że to brak pieniędzy utrudnia uczenie się i jest przyczyną rezygnacji z dalszego kształcenia dzieci.

W tym kontekście warto też zwrócić uwagę na fakt korzystania z wybranych usług edukacyjno-rekreacyjnych. Ponownie klasa miejscowości zamieszkania oraz ocena zasobności gospodarstwa (skorelowana z wielkością dochodu) są głównymi czynnikami różnicującymi gospodarstwa pod względem analizowanej kwestii. Korzystanie z kursów języków obcych, zajęć sportowych, komputero-

Tabela 5. Odsetek gospodarstw ponoszących dany koszt na edukację w zależności od oceny sytuacji materialnej gospodarstwa w latach 2000–2007

2000	1	2	3	4	5	6	7	8	9	ogółem
komitet rodzicielski	92	96	95	93	91	90	84	84	70	91
zajęcia dodatkowe	52	33	30	28	27	24	19	10	10	26
imprezy pozaszkolne	71	67	73	73	69	64	61	49	40	67
zakup podręczników	96	92	96	96	94	94	89	86	100	94
2007	1	2	3	4	5	6	7	8	9	ogółem
komitet rodzicielski	100	96	94	95	92	93	80	80	67	91
zajęcia dodatkowe	50	34	26	26	25	23	27	10	22	25
imprezy pozaszkolne	60	61	71	75	70	65	68	52	33	67
zakup podręczników	90	96	98	95	95	91	98	82	100	94
<div> <div>1: starcza na zaspokojenie potrzeb i jeszcze oszczędzamy 2: starcza na zaspokojenie potrzeb bez specjalnych wy- rzeczeń, lecz nie oszczędzamy na przyszłość 3: żyjemy oszczędnie i starcza nam na zaspokojenie potrzeb</div> <div>4: żyjemy bardzo oszczędnie, aby odłożyć na poważniejsze zakupy 5: starcza na najtańsze jedzenie, ubranie i opłatę za mieszkanie oraz spłatę kredytu</div> <div>6: starcza na najtańsze jedzenie, ubranie i opłatę za mieszkanie, ale nie na spłatę kredytu 7: starcza na najtańsze jedzenie, ubranie, ale nie na opłatę za mieszkanie 8: starcza tylko na najtańsze jedzenie, ale nie starcza na ubranie 9: nie starcza nawet na najtańsze jedzenie</div> </div>										

Źródło: opracowanie własne (dane: DS 2000 i 2007).

wych i korepetycji jest uzależnione od klasy wielkości miejscowości zamieszkania³. Im mniejsza miejscowość, tym mniejsza część gospodarstw, które ponoszą wydatki na edukację, deklaruje uczęszczanie na tego typu zajęcia. Warto podkreślić, że w przypadku wsi odsetek ten jest dużo mniejszy (o około 20 punktów procentowych mniej od największych miejscowości). Wyjątkiem są korepetycje w miastach z 100–200 tysiącami mieszkańców. Mając na uwadze fakt, że zajęcia dodatkowe nie muszą być płatne, oraz fakt, że sytuacja gospodarstwa warunkuje wydatkowanie na edukację, można ostrożnie stwierdzić, że mimo iż istnieją opcje darmowe, finansowane przez gminę czy organizacje pozarządowe, nie wpływa to na wyrównanie szans. Podobnie jest z sytuacją materialną – w tym zakresie różnice między najbogatszymi a najbiedniejszymi gospodarstwami sięgają rzędu 60% w przypadku języków obcych, 23% – zajęć komputerowych, 20% – zajęć sportowych i 13% – korepetycji.

³ Korzystanie z nauki języków obcych, zajęć sportowych i komputerowych jest skorelowane, tzn. te same gospodarstwa korzystają ze wszystkich tych opcji, duże jest prawdopodobieństwo, że jeżeli ktoś w gospodarstwie korzysta z języków obcych, to skorzysta z pozostałych i *vice versa*. Analiza klas ukrytych potwierdza ten fakt, że model z dwoma klasami – korzystający i niekorzystający – oraz klasą wielkości miejsca zamieszkania i sytuacją materialną gospodarstwa jako zmienne niezależne od siebie, wyjaśniające podział na klasy, jest najbardziej przystający do danych.

3.2. Badania budżetów gospodarstw domowych

Plusem DS jest to, że pozwala zestawić informacje o obiektywnych wydatkach z opiniami dotyczącymi reformy czy sytuacji finansowej. Jednakże dane te zawierają tylko informacje o typie wydatku w złotych, nie wiążą go jednak z poziomem edukacji, a to było przedmiotem naszej eksploracji. Dane pochodzące z BBGD pozwalają na taki podział, dlatego też stały się podstawą do głównych analiz⁴. Na podstawie BBGD istnieje sposobność porównania danych dotyczących gospodarstw domowych sprzed reformy (tak jak w naszej analizie z 1998) z danymi po reformie (tutaj wybrany został rok 2003), oraz przeprowadzenia analiz dotyczących różnic między gospodarstwami w zakresie wydatkowania pieniędzy na cele edukacyjne.

W badaniach budżetów gospodarstw domowych możemy ustalić nie tylko, ile badane gospodarstwo wydaje na cele edukacyjne ogółem, ale także podać takie dane w rozbiciu na szczegółowe kategorie odsyłające do poziomów edukacyjnych. Kategorie te prezentuje tabela 6.

Tabela 6. Kategorie wydatków na edukację w ramach Badań Budżetów Gospodarstw Domowych w 1998 i 2003 roku

EDUKACJA 1998	EDUKACJA 2003
<ul style="list-style-type: none"> • Szkoła podstawowa <ul style="list-style-type: none"> – nauczanie początkowe i szkoła podstawowa – korepetycje – szkoła podstawowa • Szkoła średnia <ul style="list-style-type: none"> – usługi edukacyjne – szkoła średnia – korepetycje – szkoła średnia • Szkoła wyższa <ul style="list-style-type: none"> – usługi edukacyjne – szkoła wyższa – korepetycje – szkoła wyższa • Kursy 	<ul style="list-style-type: none"> • Szkoła podstawowa, w tym przedszkola <ul style="list-style-type: none"> – żłobki (przedszkola) – nauczanie początkowe i szkoła podstawowa – korepetycje – szkoła podstawowa • Gimnazjum, szkoła zawodowa, średnia szkoła techniczna, liceum <ul style="list-style-type: none"> – gimnazjum – szkoła zawodowa, technikum, liceum – korepetycje • Szkoła policealna <ul style="list-style-type: none"> – ogólnie szkoły policealne – korepetycje • Szkoła wyższa <ul style="list-style-type: none"> – szkoła wyższa – korepetycje • Inny rodzaj edukacji <ul style="list-style-type: none"> – dodatkowe kursy zawodowe – inne kursy
KULTURA 1998	REKREACJA I KULTURA 2003
<ul style="list-style-type: none"> • książki edukacyjne • czasopisma edukacyjne • druki edukacyjne • artykuły piśmienne, malarskie, edukacyjne 	<ul style="list-style-type: none"> • książki edukacyjne • czasopisma edukacyjne • druki edukacyjne • artykuły piśmienne, malarskie, edukacyjne

Źródło: opracowanie własne na podstawie zawartości bazy danych z BBGD.

⁴ Metodologia badań budżetów gospodarstw domowych jest szeroko opisana: m.in. Kordos 1995, Panek 2007 oraz publikacje GUS, m.in. *Budżety gospodarstw domowych*, Warszawa (kolejne lata).

Obok możliwości analitycznych należy na wstępie podkreślić także ograniczenia analityczne związane z tym źródłem danych. Użyte w BBGD kategorie wydatków (jak pokazano) generują dwa ważne problemy analityczne. Kategorie wydatków edukacyjnych znajdują się przede wszystkim w ogólnej klasie „Edukacja”. Pozwalają one oddzielić wydatki w zależności od poziomu szkoły, w której znajduje się członek rodziny, można też określić wielkość wydatków na czesne i korepetycje. Ponadto w bazie danych jest informacja o wielkości wydatków każdego gospodarstwa na kursy dokształcające. Jednakże również w ogólnej klasie wydatków „Rekreacja i Kultura” znajdują się cztery kategorie wydatków, które określone są jako „edukacyjne”: książki, gazety, czasopisma i artykuły piśmienne. Problem polega na tym, że te wydatki nie są powiązane z określonym poziomem edukacji, więc nie jest wiadomo, czy np. w kategorii „artykuły papiernicze” mieszczą się „materiały biurowe”, czy np. wydatki na zeszyty dla uczniów. Drugi problem wynika z tego, że w pozostałych kategoriach wydatków można znaleźć np. „transport”, „zakup komputera”, ale nie ma informacji o celu wydatku: czy transport oznacza dojazd do szkoły, a zakup komputera ma charakter edukacyjny. Tak więc część wydatków na edukację nie jest ujęta w tych kategoriach, które w 100% można wyróżnić jako wydatki na edukację. Niemniej jednak problemy te wynikają z praktycznej niemożności gromadzenia tak szczegółowych danych, jakich byśmy wymagali, chcąc odpowiedzieć na założone pytania badawcze. Pomimo tych zastrzeżeń dotyczących zakresu określenia „wydatek na edukację”, jakie narzucają dane, możliwe jest udzielenie odpowiedzi na interesujące nas pytania badawcze.

Prezentujemy wyniki dotyczące 1998 i 2003 roku⁵. Lata te zostały wybrane tak, by możliwe było porównanie między kategoriami wydatków sprzed i po reformie. Dane mają służyć pokazaniu efektów i kierunków zmian reformy z 1999 roku, zatem dane z 1998 i 2003 są wystarczające. Już między kategoriami z 1998 a 2003 roku istnieją pewne różnice wynikające właśnie, jak zakładamy, ze zmian dokonanych w 1999 w systemie szkolnictwa wyższego. W tabeli 6 jest mniej kategorii szczegółowych dla 1998 roku, bowiem nie funkcjonowały jeszcze wówczas gimnazja wprowadzone przez reformę, a szkoła podstawowa trwała 8 lat. W 2003 roku wydatki dotyczące etapu edukacji z dwóch ostatnich lat „starej” szkoły podstawowej zostały przesunięte do kategorii „wykształcenie ponadpodstawowe”. Te różnice trzeba mieć na uwadze podczas interpretacji wyników.

⁵ Ciekawy wniosek płynie z porównania danych z 2002 i 2003 roku. Wyniki dla tych lat różnią się w niewielkim stopniu (maksymalnie o 2–3%), co może świadczyć o dobrej jakości danych, przy założeniu, że zmiana w zakresie wzorów wydatków nie następuje tak szybko, nie z roku na rok.

4. Wydatki na edukację polskich gospodarstw domowych

Analizę wydatków na edukację, jakie ponosiły gospodarstwa domowe przed i po reformie edukacyjnej, poprowadzono z trzech punktów widzenia. Po pierwsze, ważna była wielkość tych wydatków i porównanie ich do wydatków na inne cele. Po drugie, analiza uwzględniała fakt, czy dane gospodarstwo w ogóle poniosło jakiś koszt na edukację. Po trzecie, wyniki zostały pogłębione o odpowiedź na pytanie, jakie charakterystyki społeczno-ekonomiczne gospodarstwa powiązane są z faktem wydatkowania pieniędzy na edukację. Ze względu na cele analityczne główny nacisk położony został na analizę danych z 2003 roku, a dane z 1998 służyć miały porównaniom struktury wydatków jako konsekwencji wprowadzenia reformy.

4.1. Wydatki gospodarstw domowych na edukację ogółem

Z pewnością można stwierdzić, że sumarycznie na edukację gospodarstwa domowe wydają niewielki procent w porównaniu do wydatków na żywność, mieszkanie czy transport (por. tabela 7). Biorąc pod uwagę 12 ogólnych kategorii wydatków⁶, w roku 1998 zaledwie 1% wszystkich wydatków stanowiły wydatki na „Edukację”, 5 lat później odsetek ten był niewiele wyższy – około 2%. Tak niski wynik jest z jednej strony naturalną konsekwencją tego, że tylko około 15–17% gospodarstw wydało jakąkolwiek kwotę na edukację. Jednakże odsetek tych wydatków jest równie niski wśród tych gospodarstw, które mają jakiekolwiek wydatki na edukację; w 2003 roku wynosił on tylko 8%, kosztem zmniejszenia wielkości wydatków na inne cele: żywność, napoje, mieszkanie, media czy zdrowie, gdy porównamy profil tych gospodarstw do pozostałych⁷.

Przechodząc do bardziej szczegółowych analiz, warto podkreślić, że mimo iż na poziomie ogólnym zaszły niewielkie zmiany, struktura wydatków wewnątrz kategorii „Edukacja” po 1999 roku uległa znacznej zmianie (por. tabela 8). Pełna bezpośrednia analiza nie jest możliwa ze względu na zmiany w szczegółowym podziale kategorii edukacja między 1998 a 2003 rokiem. Niewątpliwie najbardziej zasadnicza i niezaprzeczalna zmiana polega na zwiększeniu udziału wydatków na edukację na poziomie najwyższym wśród wszystkich wydatków na edukację – z 42 do 52%. Zmniejszyła się relatywna skala wydatków na kursy i doksztalcanie pozaszkolne. Porównanie pozostałych kategorii jest problematyczne ze względu na niekompatybilność kategorii, zatem pomijamy ten element.

⁶ Tylko te główne kategorie zostały uwzględnione w analizie.

⁷ Struktura wydatków budżetowych przedstawia się następująco: żywność i napoje bezalkoholowe: 25%, mieszkanie i jego utrzymanie: 19%, transport: 10%, rekreacja i kultura: 8%, edukacja: 8%, odzież i obuwie: 7%, inne usługi i dobra: 7%, łączność: 5%, umeblowanie i wyposażenie mieszkania wraz z bieżącym utrzymaniem mieszkania: 5%, zdrowie: 4%, napoje alkoholowe, papierosy, używki: 3%, usługi gastronomiczne i hotelarskie: 1%.

Tabela 7. Struktura budżetu według różnych kategorii wydatków w 1998 i 2003 roku

Kategoria wydatku	Sumy pieniędzy wydatkowanych na daną kategorię do całości wydatków (% w kolumnie)		Gospodarstwa, które poniosły dany wydatek (niezależnie od jego wielkości, % gospodarstw w danym roku)	
	1998	2003	1998	2003
Żywność i napoje bezalkoholowe	35,06	28,24	100	100
Użytkowanie mieszkania i nośniki energii	18,39	22,22	96	96
Transport	8,66	8,80	77	76
Rekreacja i kultura	6,49	6,75	94	93
Inne dobra i usługi	6,50	6,66	96	97
Odzież i obuwie	7,00	5,63	78	72
Zdrowie	4,42	5,19	81	80
Łączność	2,32	5,16	61	80
Wyposażenie i prowadzenie gospodarstwa	5,55	5,11	96	96
Napoje alkoholowe, papierosy, używki	3,30	3,19	67	69
Edukacja	1,06	1,79	15	17
Restauracje i hotele	1,26	1,25	21	19

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 1998 i 2003). Uwaga: tylko te 12 kategorii zostało wybranych do analiz zaprezentowanych w tabeli.

Tabela 8. Struktura wydatków na określony typ edukacji w 1998 i 2003 roku

Typ wydatku (1998)	Kolumny		Typ wydatku (2003)
	1998	2003	
Szkoła wyższa	42%	52%	szkolnictwo wyższe
Szkoła średnia	21%	15%	gimnazja, szkoły zasadnicze, średnie techniczne i zawodowe, licea
Szkoła podstawowa	18%	22%	szkolnictwo podstawowe, w tym edukacja przedszkolna
Kursy	19%	11%	edukacja niezdefiniowana poziomem nauczania

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 1998 i 2003).

Uwaga: Cztery zestawione kategorie dla lat 1998 i 2003 są odmienne, ponieważ w związku z reformą wprowadzone zostały gimnazja, które umieszczone zostały w kategorii szkoły średnie, tymczasem gimnazjum odpowiada rocznikowo dwóm ostatnim klasom dawnej szkoły podstawowej i jednej klasie szkoły średniej. Ponadto w 1998 roku w kategoriach wydatków nie była ujęta edukacja przedszkolna, która w 2003 roku stanowiła element nauczania podstawowego. Kategoria „szkoły policealne” została wyłączona z porównań ze względu na jej niewielki udział w badaniach.

Zmiany, jakie zaszły między 1998 a 2003 rokiem, widać jeszcze wyraźniej, gdy do ogólnych wydatków doliczymy kategorie wydatków na edukację z „Rekreacją i kulturą” (por. tabela 9 i 10; pierwsza kolumna – prezentująca rozkład z uwzględnieniem dodatkowych kategorii wydatków). Okazuje się, że to właśnie wydatki na książki, artykuły papiernicze, gazety i magazyny były dominującą kategorią wydatków pod względem ich wielkości. Jednak udział tych wydatków w ciągu pięciu lat zmniejszył się o 10%, podczas gdy o tyle samo wzrosły wydatki na szkolnictwo wyższe i w 2003 roku ta kategoria stała się dominująca.

Również w zakresie najbardziej szczegółowych kategorii wydatków zaszły pewne zmiany (por. tabele 9 i 10; wiersze prezentujące rozkład wydatków w obrębie kategorii ogólniejszej). W przypadku wydatków na korepetycje zmniejszył się udział kategorii wydatków na ten cel w ramach wyższego wykształcenia, co można tłumaczyć zwiększeniem liczby studentów studiów płatnych i dominacją kategorii „czesne”. Zwiększył się natomiast udział wydatków na korepetycje w kategorii średniego wykształcenia. Wzrost ten może być związany z tym, że zarówno gimnazjum, jak i szkoła średnia obecnie kończą się ważnym egzaminem – przed reformą był tylko jeden taki egzamin na poziomie średnim. Oprócz tych wniosków generalnie można stwierdzić, że główna zmiana polegała na wzroście udziału opłat na „czesne”, co może świadczyć o zwiększeniu się skali posyłania przez rodziców do szkół prywatnych dzieci i młodzieży.

Tabela 9. Struktura budżetu wydatków na edukację wśród polskich gospodarstw domowych w 1998 roku

Typ wydatków					
% w kolumnie		% w wierszu			
Szkoła wyższa	25	usługi edukacyjne		korepetycje	
		86		14	
Szkoła średnia	12	usługi edukacyjne		korepetycje	
		78		22	
Szkoła podstawowa	11	usługi edukacyjne		korepetycje	
		98		2	
Kursy	11	brak podkategorii			
Inne wydatki edukacyjne (w ramach rekreacji i kultura) ⁸	41	książki		artykuły piśmienne	czasopisma
		61		35	3

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 1998).

⁸ Czwarta kategoria nie została zaprezentowana, gdyż jest marginalna. Generalnie w tej i w dalszych tabelach nie wszystkie kategorie zostały zaprezentowane (np. szkoły policealne), a to z powodu małego udziału w strukturze wydatków.

Tabela 10. Struktura budżetu wydatków na edukację wśród polskich gospodarstw domowych w 2003 roku

Typ wydatków					
% w kolumnie		% w wierszu			
Szkoła wyższa	35	szkoła wyższa		korepetycje	
		99		1	
Szkoła średnia	10	szkoła średnia (ogółem)		korepetycje	gimnazjum
		51		27	22
Szkoła podstawowa, przedszkola	15	przedszkola		nauczanie przedszkolne i podstawowe	korepetycje
		68		29	3
Kursy edukacyjne, ale nie zaliczane do żadnego typu edukacji	7,5	inne kursy		dodatkowe kursy zawodowe	
		85		15	
Inne wydatki na edukację (Rekreacja i kultura)	30,5	książki		artykuły piśmienne	czasopisma
		70		28	1,7

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 2003).

Uzupełniając analizę danych indywidualnych za rok 1998 i 2003, warto przyrzeć się krótko, jak obecnie wyglądają wydatki na edukację. Po części będzie się to wiązać z próbą pokazania także, co można, a czego nadal nie można uchwycić na podstawie publikacji GUS, chcąc analizować wydatki na edukację (zob. GUS 2008). W publikacji za rok 2007 są pokazane nie tylko przeciętne miesięczne rozchody na jedną osobę w gospodarstwach domowych według liczby osób oraz według typu gospodarstwa domowego (pracowników na stanowiskach robotniczych, nierobotniczych i innych), ale także, co pokazuje tabela 12, przeciętne miesięczne rozchody na jedną osobę w gospodarstwach domowych, w których dany wydatek wystąpił.

Dobrym rozwiązaniem jest pokazanie przeciętnych miesięcznych rozchodów na jednostkę ekwiwalentną w gospodarstwach domowych oraz według klasy miejscowości zamieszkania, a także według typu biologicznego gospodarstwa domowego. Tego typu rozwiązania warto stosować jako uzupełnienie zaproponowanych przez nas analiz. Przykładowo na podstawie tabeli 11 widać, że małżeństwa z jednym, jak i z dwojgiem dzieci, mimo średnio takiego samego miesięcznego poziomu wydatków ogółem, wydają tyle samo na osobę na wydatki edukacyjne, podobnie jak gospodarstwa matek i ojców mających na utrzymaniu dzieci. Jak widać, wyraźnie mniej na osobę mają gospodarstwa małżeństw z trojgiem i więcej dzieci, nie tylko w sensie wydatków ogółem, ale też na edukację, gdyż jest to dwa razy mniej. Nawet taka analiza potwierdza to, co było dowodzone wcześniej, m.in.

Tabela 11. Przeciętne miesięczne rozchody na 1 osobę w gospodarstwach domowych według typu biologicznego gospodarstwa domowego (w złotych) w 2007 roku

	Małżeństwa				Matka lub ojciec z dziećmi na utrzymaniu
	bez dzieci	z dziećmi na utrzymaniu			
		jednym	dwojgiem	trojgiem i więcej	
Wydatki	1135,49	939,74	741,85	492,85	753,08
Edukacja	5,58	17,96	17,05	8,19	17,92

Źródło: GUS 2008: 84.

Tabela 12. Przeciętne miesięczne rozchody na jedną osobę w gospodarstwach domowych, w których dany wydatek wystąpił w 2007 w roku

	Ogółem	Gospodarstwa domowe							
		w tym							
		pracowników			rolników	pracujących na rachunek własny	emerytów i rencistów		
		razem	na stanowiskach				ogółem	emerytów	rencistów
			robotniczych	nierobotniczych					
Wydatki	809,95	791,30	609,24	1060,79					
Edukacja	65,79	67,61	45,66	89,24	41,03	76,86	56,52	61,77	45,62

Źródło: GUS 2008: 81.

przez Auleytnera (1999), że właśnie rodziny wielodzietne i mieszkające na wsi wydają najmniej na edukację (w przypadku dużych miast jest to średnio 22,89 zł na osobę, a na wsi tylko 6,76 zł). Jednak także dodatkowe zestawienie wydatków w ogóle i na edukację dla grup kwintylowych nie dziwi, że najbogatsi (V kwintyl) wydają średnio na osobę w gospodarstwie miesięcznie 22,89 zł, podczas gdy najbiedniejsi (I kwintyl) tylko 6,76 zł.

4.2. Które gospodarstwa ponoszą wydatki na edukację?

Drugi punkt widzenia, przyjęty w artykule, zakładał analizę struktury wydatków uwzględniającą liczbę gospodarstw, które wydatkowały dowolną kwotę na edukację. Warto podkreślić, że fakt, iż jakaś kategoria wydatków dominuje pod wzglę-

dem wielkości, nie oznacza, że najwięcej gospodarstw ponosi dany koszt. Widać to wyraźnie, gdy porównamy jednocześnie oba rozkłady w roku 1998 i 2003 (por. tabele 9–10 i 13–14). Podstawowy wniosek z takiego porównania dotyczy dominujących kategorii wydatków. Wydatki na szkolnictwo wyższe były relatywnie duże zarówno w 1998, jak i w 2003 roku, dotyczyły one jednak tylko około 2–3

Tabela 13. Odsetek polskich gospodarstw domowych, które miały jakiegokolwiek wydatki na określoną kategorię wydatków na edukację w 1998 roku

% ogółu wszystkich gospodarstw domowych					
Szkola wyższa	2	usługi edukacyjne		korepetycje	
		1,9		0,1	
Szkola średnia	4,9	usługi edukacyjne		korepetycje	
		4,4		0,7	
Szkola podstawowa	8	usługi edukacyjne		korepetycje	
		7,6		0,6	
Kursy	2,6	brak podkategorii			
Inne wydatki na edukację (rekreacja i kultura)	28	artykuły piśmienne		książki	czasopisma
		22		11	0,3

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 1998).

Tabela 14. Odsetek polskich gospodarstw domowych, które miały jakiegokolwiek wydatki na określoną kategorię wydatków na edukację w 2003 roku

% ogółu wszystkich gospodarstw domowych							
Szkola wyższa	2,9	szkola wyższa	korepetycje				
		2,9	0,1				
Szkola średnia	5,8	szkola średnia (ogólna)	gimnazjum		korepetycje		
		2,9	2,5		1		
Szkola podstawowa, przedszkola	7,7	nauczanie początkowe i przedszkolne	przedszkole		korepetycje		
		4,9	3		0,3		
Kursy	1,9	inne kursy	dodatkowe kursy zawodowe				
		1,6	0,3				
Inne wydatki na edukację (rekreacja i kultura)	26	artykuły piśmienne	książki		czasopisma		inne
		21,1	11,1		1,6		0,5

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 2003).

gospodarstw domowych. Zatem koncentracja tego typu wydatków jest znaczna. Co więcej, największa część gospodarstw ponosi koszty związane z uczęszczaniem dziecka do szkoły podstawowej, biorąc pod uwagę tylko wydatki z kategorii „Edukacja”. Gdy uwzględnimy kategorie wydatków z „Rekreacji i kultury”, to ponownie kategoria ta stanie się dominująca – około 1/4 gospodarstw kupowała w 1998 i 2003 roku książki, artykuły papiernicze, gazety i magazyny. Wreszcie, niezależnie od poziomu edukacji, nieliczna grupa gospodarstw wydaje pieniądze na korepetycje – grupa ta nie przekracza 1%. Zatem w przypadku kategorii wydatków na szkołę średnią wydatki są skoncentrowane.

4.3. Charakterystyki społeczno-ekonomiczne gospodarstw ponoszących koszty na edukację

Analiza porównawcza gospodarstw domowych, tzn. tych, które wydatkowały pieniądze na edukację, z pozostałymi pozwala z jednej strony scharakteryzować te gospodarstwa, a z drugiej strony wskazać potencjalne czynniki nierówności społecznych. Podstawowe założenie analizy polegało na przyjęciu, że nie wszystkie gospodarstwa muszą mieć powód do wydatkowania pieniędzy, a tym samym nie wszystkie gospodarstwa muszą mieć jakieś wydatki tego typu. Sam fakt niewydatkowania pieniędzy na edukację nie świadczy jeszcze o niczym. Podobnie należy spodziewać się, że pewne typy gospodarstw będą (a przynajmniej powinny) mieć wydatki związane z edukacją. Dotyczy to gospodarstw, w których znajduje się osoba w wieku 6–18 lat objęta obowiązkiem szkolnym⁹ lub osoba ucząca się w wieku 18+. Tego typu struktura danych ma swoje konsekwencje.

Zanim bowiem będzie można przejść do analizy nierówności, należy wyróżnić ten zakres zróżnicowania, który jest naturalną konsekwencją sytuacji członków gospodarstwa. Dlatego też głównym celem analizy eksploracyjnej było określenie zmiennej kontrolnej na podstawie składu gospodarstwa domowego i charakterystyki dotyczącej uczęszczania do szkół, wyjaśniającej jak najwięcej różnic. To, co pozostało do wyjaśnienia, mogło służyć jako materiał do eksploracji nierówności na tle społeczno-ekonomicznym. Niemniej jednak określenie takiej zmiennej kontrolnej (ewentualnie większej liczby zmiennych) jest niemałym wyzwaniem. Wynika to ze złożoności danych, ich dwupoziomowości. Część charakterystyk dostępna jest na poziomie indywidualnym, część na poziomie gospodarstwa. W takiej sytuacji możliwe są trzy podejścia: 1) analiza na poziomie indywidualnym, 2) analiza na poziomie gospodarstw domowych (przy wcześniejszej agregacji informacji jednostkowych w obrębie gospodarstwa), oraz 3) analiza dwupoziomowa. Ostatnie podejście wydaje się najlepszym rozwiązaniem i powinno być kolejnym etapem analiz.

⁹ Przyjęto założenie, że w pierwszej kolejności obecność osoby w wieku obowiązku szkolnego powinna generować koszty edukacyjne. To założenie było testowane w ramach analiz.

W niniejszym artykule prezentujemy wyniki analizy eksploracyjnej pozwalającej na wskazanie kierunków formułowania poszukiwanej zmiennej kontrolnej.

Najlepszym przybliżeniem zmiennej kontrolnej jest „Typ rodziny”. Zmienna ta stworzona została na bazie oryginalnej zmiennej użytej w BBGD (por. tabela 15). Modyfikacje okazały się konieczne, ponieważ niektóre z kategorii były nieliczne i nie pozwalały na rzetelną analizę, a inne znów – zbyt duże i heterogeniczne. Tabela 15 pokazuje zależność między oryginalną zmienną a tym, czy gospodarstwo miało wydatek. Co było do przewidzenia, większość gospodarstw składających się z rodzin z dziećmi wydatkuje pieniądze na cele edukacyjne, a gospodarstwa bez dzieci – przeciwnie. Gdy kontrolujemy tę zależność przez fakt, czy w gospodarstwie jest przynajmniej jedna osoba w wieku 6–18 lub 19–24, zależność okazuje się jeszcze silniejsza. Problemem jest jednak to, że podział każdej z 12 kategorii na dwie kolejne powoduje, że w przypadku niektórych kategorii małe liczebności nie pozwalają na sensowne analizy. Dlatego też heterogeniczna pod względem wieku członków gospodarstwa kategoria „inne” została podzielona tak, by bardziej adekwatnie dzielić gospodarstwa z uwagi na analizowane wydatki. Nowa typologia umieszczona została w tabeli 16.

Tabela 15. Odsetek gospodarstw domowych według typu biologicznego wraz z określeniem, czy nastąpił wydatek na edukację

W kolumnie	Typ biologiczny ¹⁰ (w wierszu)	Czy nastąpił wydatek?	
		nie	tak
18	małżeństwa bez dzieci	96	4
16	jednoosobowe gospodarstwo	96	4
19	inne gospodarstwa	67	33
13	małżeństwo z jednym dzieckiem	53	47
0,3	samotni ojcowie z dziećmi	49	51
0,6	inne osoby z przynajmniej jednym dzieckiem	48	52
9,4	małżeństwa z przynajmniej jednym dzieckiem i osobą spoza rodziny	46	54
1,3	matka lub ojciec z przynajmniej jednym dzieckiem i osobą spoza rodziny	44	56
3	samotne matki z dziećmi	42	58
13	małżeństwa z dwojgiem dzieci	34	66
4	małżeństwa z trojgiem dzieci	28	72
2	małżeństwa z czworgiem i więcej dzieci	28	72

Źródło: opracowanie własne (dane: BBGD 2003).

¹⁰ Zgodnie z definicją GUS.

Tabela 16. Odsetek gospodarstw pracowniczych, które miały jakikolwiek wydatek na edukację z uwzględnieniem podziału na stanowiska robotnicze i nierobotnicze

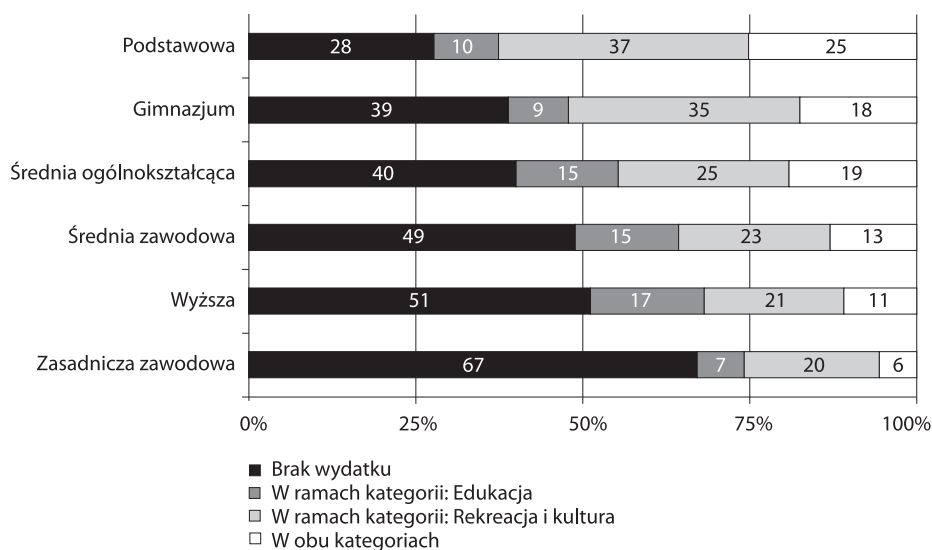
Według typu biologicznego gospodarstwa domowego i głowy gospodarstwa ¹¹	Gospodarstwa pracowników na stanowiskach	
	robotniczych	nierobotniczych
Małżeństwa z jednym dzieckiem	22	35
Małżeństwa z dwojgiem dzieci	29	44
Małżeństwa z trojgiem i więcej dzieci	31	44
Samotne matki z dziećmi	22	35
Małżeństwa z przynajmniej jednym dzieckiem i osobą spoza rodziny	24	38
Pozostałe gospodarstwa, w których nie ma osoby w wieku < 19	11	19
Jednoosobowe gospodarstwo	1	5
Małżeństwa bez dzieci	2	7

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 2003).

Dlaczego ta kategoryzacja jest najlepsza, a inne należy odrzucić? Aby odpowiedzieć na tak postawione pytanie, należy zaprezentować wyniki analiz z użyciem alternatywnego sposobu. Alternatywny sposób podziału gospodarstw, wydawałoby się najbardziej adekwatny, polega na wyliczeniu kombinacji charakterystyk członków gospodarstw wynikających z ich sytuacji wobec systemu edukacji (czy się uczą i w jakiej szkole). Można podzielić gospodarstwa na takie, w których uczy się jedna osoba, dwie, trzy itd., a następnie w ramach tych kategorii podzielić gospodarstwa ze względu na to, do jakiej szkoły dana osoba uczęszcza. Dla gospodarstw z jedną osobą uczącą się jest to proste zadanie, jednakże w przypadku większej liczby osób uczących się, już zaczynając od dwóch osób, obraz się komplikuje. Dlatego też zostały wyodrębnione najczęściej pojawiające się kombinacje. Przykładowe wyniki omawiane w artykule dotyczą tylko gospodarstw z jedną i dwiema osobami uczącymi się, by zaprezentować problematyczność takiego rozwiązania (por. rysunek 6 i 7). Porównanie wyników dla gospodarstw z jedną (rysunek 6) i dwiema osobami (rysunek 7) uczącymi się, wyraźnie pokazuje, że to wśród gospodarstw, w których jest osoba ucząca się w szkole podstawowej, największy jest udział gospodarstw, które poniosły jakiś wydatek w ciągu roku objętego badaniem.

Zamiast kontynuować analizę w poszukiwaniu adekwatnej kategoryzacji gospodarstw, warto wyjaśnić, dlaczego wspomniana „typologia gospodarstw” jest dobrą zmienną kontrolną. Okazuje się, że zmienna będąca kombinacją liczby osób uczących się i poziomu wykształcenia oraz typologia gospodarstw są ze sobą ściśle skorelowane. Wykres analizy korespondencji tych dwóch zmiennych dla

¹¹ Zmodyfikowana klasyfikacja GUS.

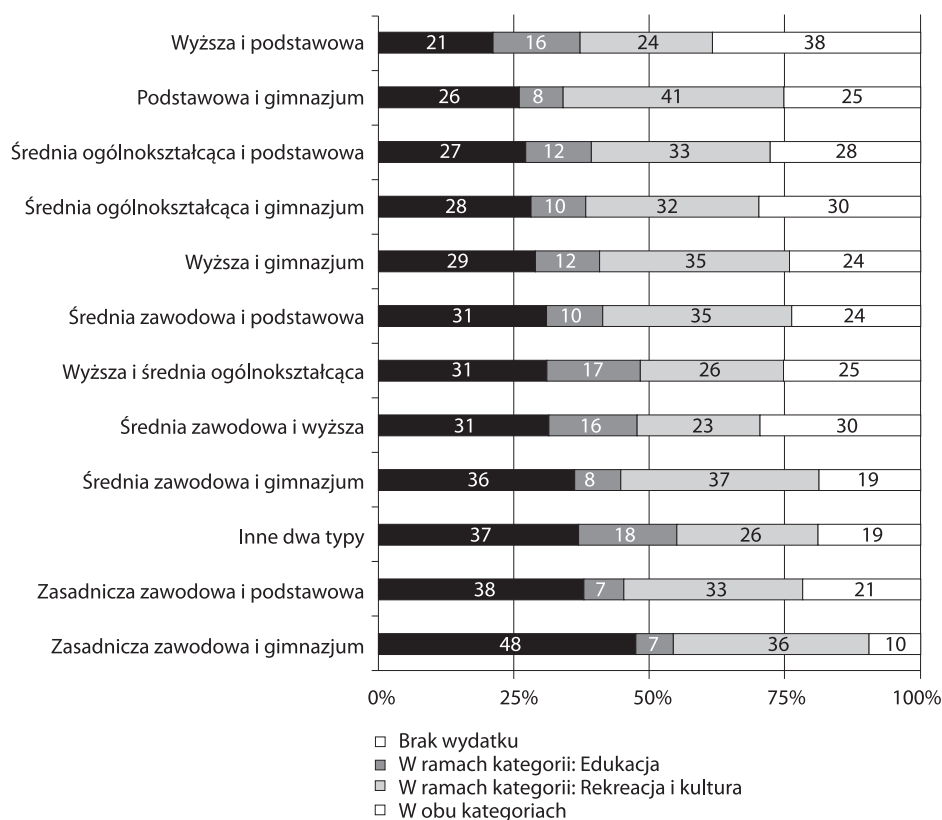
Rysunek 6. Wydatki na edukację według poziomu edukacji (dla gospodarstw z jedną osobą uczącą się)

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 2003).

dwuwymiarowego rozwiązania (83% wyjaśnianej inercji) ma charakterystyczny kształt litery U. Świadczy to o tym, że obie zmienne są ze sobą powiązane, a drugi wymiar można pominąć. Kierując się zatem kryterium prostoty, do dalszych analiz wykorzystaliśmy prostszą zmienną: „typy gospodarstw domowych”.

Druga decyzja, obok wyboru zmiennej kontrolnej, polegała na tym, czy włączyć kategorie z klasy „Rekreacja i kultura” do analizy. Tabela 17 pokazuje, że są gospodarstwa, które teoretycznie powinny mieć jakieś wydatki na edukację ze względu na skład gospodarstwa domowego, jednak nie wydają nic na tego typu cele. Wydatek w celach edukacyjnych oznacza w większości gospodarstw zakup produktów z dodatkowej kategorii „Rekreacja i kultura”. Aby kategoria ta nie zdominowała analiz i aby ukazać różnice w obrębie tych mniejszych kategorii z klasy „Edukacja”, do dalszej analizy została wybrana tylko informacja o tym, czy gospodarstwo wydało pieniądze na produkty i usługi wydatków związane z kategorią „Edukacja”.

Obok składu gospodarstwa wyróżnić można dwa czynniki, które różnicują gospodarstwa pod względem wydatkowania pieniędzy na edukację: miejsce zamieszkania oraz pozycja społeczno-ekonomiczna gospodarstwa. Biorąc pod uwagę podział na miasto i wieś, stwierdzić można, że w miastach więcej gospodarstw wydaje pieniądze na edukację bez względu na typ gospodarstwa. Można wymienić kilka wskaźników pozycji społeczno-ekonomicznej: poziom wykształce-

Rysunek 7. Wydatki na edukację według poziomu edukacji (dla gospodarstw z dwiema osobami uczącymi się)

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 2003).

nia głowy gospodarstwa, subiektywna opinia dotycząca sytuacji materialnej gospodarstwa, obiektywne charakterystyki miejsca życia, podział na gospodarstwa pracujących na stanowiskach robotniczych i nierobotniczych. Wskaźniki te są powiązane ze sobą i informują, czy gospodarstwa wydają pieniądze na cele edukacyjne. Świadczy to o tym, że sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstwa, jakkolwiek mierzona, ma wpływ na to, czy gospodarstwa stać na wydatek edukacyjny. Ma to największe znaczenie w przypadku gospodarstw, co do których oczekiwaliśmy wydatków. Są dwie możliwe interpretacje podanych wyników. Z jednej strony możemy mówić o różnicach między gospodarstwami w wydatkach na edukację jako o efektach racjonalnych powodów. Z drugiej strony, różnice te wskazują na nierówności społeczne, które mogą mieć konsekwencje dla jakości wykształcenia osób pochodzących z gorzej sytuowanych rodzin.

Tabela 17. Odsetek gospodarstw domowych mających jakikolwiek wydatek na edukację w zależności od faktu, że w gospodarstwie są osoby w wieku 6–18 lat lub ich nie ma

Liczba osób w wieku 6–18 lat (% w wierszu)	Czy gospodarstwo domowe miało wydatek na edukację? (w wierszu)			
	nie	tak		
		tylko edukacja	tylko rekreacja i kultura (w tym książki)	obie kategorie łącznie
0	89	5	4	2
1	37	13	30	20
2 i więcej	27	9	39	25

Źródło: opracowanie własne (dane: BBDG 2003).

5. Podsumowanie

Celem opracowania było pokazanie, jak kształtowały się wydatki na edukację polskich gospodarstw domowych w okresie przed i po reformie edukacyjnej z 1999 roku, na podstawie dostępnych danych pozwalających na jednoczesne ujęcie ekonomicznych i socjologicznych aspektów konsekwencji finansowych reformy edukacyjnej i ogólnie przemian w zakresie wydatkowania na edukację. Niewątpliwie warto korzystać z badań budżetów gospodarstw domowych, jeżeli celem analizy jest eksploracja szczegółowych kategorii wydatków edukacyjnych, w szczególności – według poziomu nauczania. Jednakże warto uzupełnić taką analizę o dane dostępne z projektu badawczego Diagnoza Społeczna, gdyż oprócz informacji o wydatkach na edukację i korzystaniu z usług edukacyjnych uzyskujemy także informację o ocenie polityki edukacyjnej czy o opiniach dotyczących kosztów edukacji. Poza tym dane pochodzące z DS obejmują wiele innych cennych informacji dotyczących obiektywnych i subiektywnych uwarunkowań sytuacji Polaków i polskich gospodarstw domowych, które można dodatkowo wykorzystać w analizach na temat wydatków edukacyjnych. I wreszcie warto w takiej analizie uwzględnić coroczne badania CBOS, obejmujące pomiar wydatków na edukację. Te wszystkie źródła pozwalają na wielowymiarowe uchwycenie sytuacji w Polsce pod względem wydatków gospodarstw na edukację i jej zmiany w czasie.

Na podstawie analizy skali wydatków oraz struktury budżetów gospodarstw domowych według kategorii wydatków edukacyjnych nasuwa się kilka najważniejszych wniosków:

- Wydatki na edukację stanowią niewielki procent ogólnych wydatków gospodarstw domowych i taka sytuacja nie zmienia się znacząco w analizowanym okresie (BBGD).

- Generalnie wydatki gospodarstw na czesne, komitet rodzicielski, imprezy szkolne, wyposażenie szkolne, zajęcia dodatkowe, imprezy pozaszkolne, dojazdy do szkoły, zakup podręczników, zakwaterowanie poza domem, korepetycje (DS) nie zmieniły się znacząco w ciągu pierwszej dekady po reformie.
- Zmieniło się natomiast przeznaczenie budżetów na koszty związane z udziałem członków gospodarstwa w różnych poziomach edukacji. Spadł udział opłat za kursy (zawodowe i kształcące), wzrósł udział wydatków na edukację w szkołach wyższych. Wydatki związane ze studiami wyższymi wyprzedziły w skali kategorii, która dotychczas dominowała pod tym względem, mianowicie książki i artykuły papiernicze (BBGD). Może to być związane z większym udziałem młodych ludzi w edukacji na poziomie wyższym.
- Jednocześnie wydatki związane ze studiami wyższymi dotyczą wąskiej grupy gospodarstw, zatem te większe wydatki mają charakter skoncentrowany, w przeciwieństwie do drugiej kategorii pod tym względem – czyli wydatków na artykuły papiernicze i książki, które ponoszą niemal wszystkie gospodarstwa, które wydają jakąkolwiek kwotę na edukację (BBGD).
- Analiza danych z DS pokazała, że ogólnie udział wydatków na czesne, zajęcia dodatkowe, transport i podręczniki czy zakwaterowanie poza domem nie uległ zmianie.
- Oprócz zmian w strukturze wydatków warto podkreślić jeden z wyników na podstawie badań CBOS, że wzrosła średnia kwota wydawana na cele edukacyjne na jedno dziecko.
- Nie zmienia się jednak procent osób dorosłych, które deklarują, że ich dzieci będą uczęszczali na korepetycje czy zajęcia przygotowawcze do egzaminów (CBOS).

Można wskazać kilka głównych charakterystyk wyjaśniających zróżnicowanie w strukturze wydatków na edukację gospodarstw domowych, które powinny być brane pod uwagę w analizach tego typu, tj.: skład gospodarstwa domowego, sytuacja materialna i miejsce zamieszkania. Najczęściej wydatki ponosi gospodarstwo, w którym członkiem rodziny jest przynajmniej jedna osoba ucząca się w szkole podstawowej (BBGD). Gorsza sytuacja materialna gospodarstwa sprzyja rezygnacji z dodatkowych wydatków, które nie są niezbędne: tzn. z zajęć dodatkowych, korepetycji czy imprez pozaszkolnych. Różna jest też struktura wydatków gospodarstw ze wsi i mniejszych miejscowości w porównaniu do gospodarstw z pozostałych typów miejscowości. Na wsiach większe wydatki gospodarstwa muszą ponieść na transport (podobnie jak te z mniejszych miejscowości) oraz zakwaterowanie poza domem (podobnie jak te z największych miejscowości) (DS).

Oprócz eksploracji budżetów gospodarstw domowych i wydatków na edukację interesowało nas także określenie możliwości i ograniczeń w zakresie tego typu analiz. Najważniejszy wniosek, jaki płynie z analizy trzech różnych źródeł

danych, ukazuje ambiwalentną sytuację. Z jednej strony danych jest dużo, ujmując różne wymiary zagadnienia, z drugiej jednak strony, aby móc porównać dane z różnych źródeł, konieczne jest wypracowanie spójnego podejścia, tzn. zestawu wskaźników, które byłyby kluczowe dla diagnozy zjawiska i zmian w tym zakresie. Dalej pozostaje otwarta kwestia znalezienia równowagi, tj. złotego środka między ukazaniem sytuacji w jej złożoności i zarazem pewnej wymaganej ogólności tematu a szczegółowymi analizami wąskich grup gospodarstw czy wydatków, pozwalających na rzetelne porównania. Na pewno warto spróbować analiz wielopoziomowych oraz modelowania o charakterze strukturalnym, pozwalających ująć zagadnienie w całości, a jednocześnie zapewniających właściwą kontrolę zależności w sytuacjach, w których wyniki nieuwzględniające zmienne kontrolne mogą być mylące.

Literatura

- J. Auleytnier. 1999. *Społeczne skutki edukacji*. „Wiadomości Statystyczne”, nr 3.
- B. Bal-Domańska. 2006. *Modelowanie wydatków samorządowych na edukację na podstawie danych panelowych*. „Wiadomości Statystyczne”, nr 9.
- Główny Urząd Statystyczny. 2008. *Budżety Gospodarstw Domowych w 2007 roku*.
- M. Jakubowski, I. Kopińska. 2007. *Impact of Decentralization on Public Service Delivery and Equity. Education and Health Sectors in Poland 1998–2003. UNDP report*. CASE – Center for Social and Economic Research.
- K. Konarzewski. 1998. *Reformowanie na kolanie*. „Społeczeństwo Otwarte”, nr 2.
- K. Konarzewski (red.). 2001. *Szkolnictwo w pierwszym roku reformy systemu oświaty*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- K. Konarzewski. 2004. *Reforma oświaty. Podstawa programowa i warunki kształcenia*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- J. Kordos. 1995. *Jakość danych statystycznych*. Warszawa: PWE.
- J. Kordos. 2004. *Statystyczne badania zjawisk społecznych (rozdział 1) oraz Podstawowe badania społeczne statystyki publicznej w Polsce (rozdział 2)* [w:] T. Panek i A. Szulc (red.), *Statystyka Społeczna. Wybrane zagadnienia*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- M. Niezgoda. 1998. *Kształcenie dla przyszłości* [w:] K. Paćławska (red.), *Tradycja i wyzwanie. Edukacja, niepodległość, rozwój*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- M. Niezgoda. 1999. *Oświata i rynek – w kierunku rynkowego modelu oświaty*. „Zarządzanie i Edukacja”, nr 2.
- M. Niezgoda. 2002. *Education in Transition: the Polish Case* [w:] M. Niezgoda (red.), *The Consequences of Great Transformation. Transactions of VII Kraków–Skopje Sociological Seminar, Kraków 18–20 September 2002*, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- T. Panek. 2007. *Statystyka społeczna*. Warszawa: PWE.
- M. Piekut, W. Laskowski. 2004. *Wydatki w gospodarstwach domowych na edukację dzieci*. „Wiadomości Statystyczne”, nr 8.
- B. Wciórka. 2008. *Wydatki rodziców związane z nowym rokiem szkolnym opinie z lat 1997–2008*. BS/160/2008: Centrum Badania Opinii Społecznej, za: http://www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2008/K_160_08.PDF (stan z dnia 15.07.09).